

FÁBIÁN ZOLTÁN IMRE

A thébai el-Hoba domb felső sírsorainak kutatása. Az utóbbi 25 év: folyamatosan átalakuló kérdésfeltevések és változó módszerek¹

A rendszeres egyiptomi magyar ásatások Kákosy László professzor vezetésével 1983-ban, 37 évvel ezelőtt kezdődtek a *Dzsebutimesz*-sír (TT 32) feltárásával, a Hoba domb felső sírsorainak feltárását pedig 1995-ben kezdtem meg. A 25 ásatási évadot követően akár jubilálhatunk is, a visszatekintés azonban nemcsak a régi, daliás időkre való emlékezés, hanem a negyedszázados kutatás változó kérdésfeltevéseinek átgondolása is.²

A kezdetekkor, 25 évvel ezelőtt persze szó sem volt még a domb felső sírsorainak rendszeres és részletes kutatásáról, bár az egész a területi összefüggések vizsgálatával kezdődött. A kérdésfeltevés úgy fogalmazódott meg akkor, hogy vizsgáljuk meg tüzetesebben az akkor már több mint egy évtizede kutatott *Dzsebutimesz*-sír (TT 32) párhuzamaiként számontartható thébai sziklasírok közül azt, amelyre még szabadon szerezhető kutatási engedély. Ezzel lényegében ismét a Jan Assmann által vezetett 15 éves – a poszt-Amarna magánsírokra irányuló – heidelbergi program kérdésfeltevéseihez is kapcsolódtunk,³ és elsősorban epigráfiai központú adatgyűjtés és

¹ A kutatás történetének rövid összefoglalása a 2019 decemberében, az *Előadások egyiptológiáról és egyiptomániról: Ünnepi felolvasóülés a Szépművészeti Múzeum épületében 80 éve megnyílt első állandó egyiptomi kiállítás emlékére* című konferencián felolvasott szöveg alapján készült. A folyamatos magyar terepkutatások megkezdése, 1983 óta számos intézmény és magánszemély támogatta a magyar ásatásokat. Minden támogató felsorolása itt lehetetlen volna, de az utóbbi évtizedekben folyamatos az OTKA (NEKFIH) támogatása és a Tempus Közalapítvány (Magyar Ösztöndíj Bizottság) ösztöndíjai a kutatócsoport több tagja számára. A szerző a tanulmány alapjául szolgáló kutatást a Klasszikus Ókori Szellemi és Anyagi Kultúrák Kutatócsoport „Emlékezetkultúra az antikvitástól a modernitásig” 20684B800 témaszámú, a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kara által finanszírozott pályázat keretében végezte.

² Amikor átgondoltam az elmúlt negyedszázados kutatás történetét, azzal szembesültem, hogy a mondatoknak legalább egy részét egyes szám első személyében kell fogalmaznom, jóllehet ha voltak a kutatásnak eredményei, akkor ez gyakran közös munka eredménye. Ásatási naplóm tanúsága szerint 1995. február 28-án, amikor megindult *Nefermennu* (TT 184) és *Imiszéba* (TT 65) sírjainak kutatása is, Kákosy professzor ragaszkodott hozzá, hogy *opening* ceremóniát és ott magvas beszédet tartson. Többször hangsúlyozta, hogy azért ne felejtjük el, hogy ő az egyiptomi Magyar Régészeti Misszió vezetője. Ennek ilyen értelmű hangsúlyozása éppen akkor, amikor Bács Tamás is, én is önálló, terepen végzett kutatást kezdtünk, nem esett jól. Visszatekintve mégis úgy érzem, hogy abból a szempontból, hogy az ilyen jellegű, kis létszámú és várhatólag változó stábbal folytatott kutatások a vezetőhöz kapcsolódnak, egykori tanárunk közlése így is értelmezhető, és ezt a szempontot is figyelembe lehet venni.

³ A heidelbergi program zárásaként rendezett, összefoglaló konferencia anyaga: J. ASSMANN – E. DZIOBEK – H. GUKSCH – FR. KAMPP (szerk.): *Thebanische Beamtinnenkriolen: Neue Perspektiven archäologischer Forschung*, Heidelberg, Heidelberg Orientalverlag, 1995.

dokumentáció volt a cél. Ásatásra akkor és évekig még nem vagy csak alig volt mód, nem is ez volt a fő cél, inkább azt reméltem, hogy további hasonló korú, de kutatásra hivatalosan meg nem szerezhető thébai sírok vizsgálatára is lesz lehetőség, így további adatokat, párhuzamokat lehet gyűjteni a *Dzsebutimesz*-sír kiadásához.⁴

A megszerezhető sziklasír a TT 184, *Nefermenu*, Théba kormányzójának viszonylag kisméretű, eléggé romos sírja volt.⁵

Ezzel kezdődött tehát 1995-ben, és az első évad főként takarítással telt az akkor még két hozzáférhető, több helyütt elfalazott helyiségben, de már voltak tárgyi leletek is, bár, mint bebizonyosodott, ezek többsége a korábbi, Mohamed Szaleh által az 1960-as években a környéken vezetett ásatások⁶ itt raktározott töredékes anyaga volt. Harminc tételt leltároztam akkor, usébtiket, cartonnage koporsók, edények, canopusok, sírkúpok töredékeit, és rengeteg festett vagy domborműves kőtöredéket különítettem el. Most, 2019-ben, a felmenő rendszerben vezetett leltárkönyvünkben az 1716. sorszámnál tartunk, ahol az összetartozó darabokat – köztük például az akár többszáz, egy készlethez tartozónak ítéltető usébtit – egy tételként kezeljük.

A rengeteg, Mohamed Szaleh által itt raktározott kőtöredéket csoportosítottam, és azt lehetett megállapítani, hogy legnagyobb részük (75 %) a szomszédos *Qen-Amon* sír (TT 412) omlásából származik,⁷ egy kisebb részük (15 %) *Nefermenu* sírjából, de volt közöttük a temető legrégebbi ismert sírjából, a közeli *Unisz-anh* sírból

⁴ L. KÁKOSY – T. A. BÁCS – Z. BARTOS – Z. I. FÁBIÁN – E. GAÁL: *The Mortuary Monument of Djebutymes (TT 32)*, I.1–2, Budapest, Archaeolingua Alapítvány, 2004.

⁵ A sír korábbi leírásaihoz, említéseihez: A. H. GARDINER – A. E. P. WEIGALL: *A Topographical Catalogue of the Private Tombs of Thebes*, London, Bernard Quaritch, 1913, 7–9, 32–33, Pls. VII (B.2); VIII (B.2); B. Porter – R. L. B. Moss: *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings*, I: *The Theban Necropolis*, I. *Private Tombs*, Oxford, Griffith Institute – Ashmolean Museum, 1970 (a továbbiakban *PM*), 290–291, Map IV. D-5, c, 9; *Survey of Egypt* 1921, Map of El-Khókha and Assásif c-9; M. E. MACKEY: „Report of the Excavations and other Work Carried out in the Necropolis of Thebes for the Department of Antiquities by Robert Mond, Esq., of Combe Bank, Sevenoaks, Kent, England, During the Year Beginning on March 9th, 1913”. *Annales du Service des Antiquités de l’Égypte* (a továbbiakban *ASAE*), XIV, 1914. 93; J. SPIEGEL: „Ptah-Verehrung in Theben (Grab 372)”. *ASAE*, XL, 1940. 265. Később Fr. KAMPP: *Die thebanische Nekropole zum Wandel des Grabgedankens von der XVIII. bis zur XX. Dynastie*, I–2, Theben 13, Mainz am Rhein, Verlag Philipp von Zabern, 1996, 519. és Fig. 415. Korábban magam is többször jártam már ebben a lezárt sírban, egyszer jellemzően Assmannal, akinek két szöveg másolásában segítettem.

⁶ Ásatásainak eredményeiről: M. SALEH: „The Tomb of Wnjs-*cnb* at Qurna (PM - No. 413)”. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo* (a továbbiakban *MDAIK*), XXVI, 1970. 199–206; M. SALEH: *Three Old Kingdom Tombs at Thebes*, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 1977; Mohamed SALEH: „The Tomb of the Royal Scribe Qen-Amun at Khokha (Theban Necropolis No 412)”. *ASAE*, LXIX, 1983. 15–28.

⁷ A *Qen-Amon*-töredékek legnagyobb része az oszlopos terem plafonjából származik, főként szőnyegmintás festmények darabjai. Mivel olyan tárolásukra, ahol folyamatosan hozzáférhetőek volnának, nem volt mód, csak a felírt töredékeket raktároztam a *Nefermenu*-sír elzárható részében, a többi a TT 412 (*Qen-Amon*) belső, díszetlen és vasrácsos ajtóval elzárt helyiségeiben helyeztem el, későbbi, jobb időkre, avagy az eljövendő korok más, a sír iránt érdeklődő kutatói számára.

(T 413) származó is (2 %), aminek később jelentősége is lett, és voltak azonosíthatatlan darabok is. A festett, vésett töredékek átmásolása is megkezdődött.⁸

A megtisztított, hozzáférhető sírrész építészeti felmérésének⁹ akkor az volt a jelentősége, hogy már tudtuk, hogy a két szentély-helyiség, a széles terem és a hosszanti terem mellett legalább egy harmadiknak is lennie kell, nevezetesen az áldozati kamrának, melyből, a szabálynak megfelelően – a hasonló elrendezésű sírokat „Hoha síroknak” kezdtük nevezni¹⁰ –, a kultikus déli oldalon kell nyílnia a *sloping passage*-nek, a sírkamrához vezető folyosónak. Ez a harmadik helyiség azonban el volt falazva, és a korábbi sírleírások itt egy sztelét vagy családi szobrot feltételeztek.¹¹ A keresztterem „északi”¹² szárnya és a sír előudvara teljességgel megközelíthetetlen volt, mert azon állt a Bét Bogdadi nevű, nagyméretű vályogház.

Az epigráfiai dokumentáció előkészítése úgy történt, hogy egyrészt a jelenetek, szövegek térképezését követően végigfényképeztük¹³ a teljes hozzáférhető faldekorációs anyagot fekete-fehérre és diára – akkor még ez a lehetőség volt adott –, másrészt az egész szöveganyagot lemásoltam papírra, ahol a jelenetek, szöveg egységek méreteit is jelöltem. Ennek alapján lehetett azután felkészülni arra, hogy mit is kell majd a fólialapokra másolni.¹⁴ A *Dzsebutimesz*-sír dokumentációjához képest annyiban fejlesztettem a módszert, hogy míg ott fényképpárokat rajzoltunk át fotogrammetriai eljárással, itt eleve a színezéssel kollacionált másolatokat illesztettem össze, és ezeket másoltam újra a számítógépes programmal.¹⁵

⁸ Akkor, a thébai magyar ásatások 12. évében már mód volt arra, hogy néhány egyiptológus hallgató is egyiptomi tapasztalatokat szerezzon, így néhány napra Farkas Attila Márton és Kóvári Melinda lehetett a segítségemre.

⁹ Ezt először Kárpáti János földmérő végezte el, aki a közös, Kákósy László által vezetett stáb tagja volt. A felmérések eredményeit később Vasáros Zsolt, Kérey Csilla és Csáki György pontosította, és a *Dzsebutimesz*-sír kutatása során Egyed Endre által készített, majd általuk folyamatosan korrigált és bővített térképekhez illesztettük.

¹⁰ Ezek közé sorolható: TT 23 (*Tjai*), TT 32 (*Dzsebutimesz*), TT 183 (*Nebszumenu*), TT 184 (*Nefermenu*), TT 264 (*Ipi*), sok vonásában a TT 370 és sűrített formában a TT 296 (*Neferszheberu*), valamint az újabban feltárt (Kampp) -400-. A sírcsoport általános leírásához l. későbbi összefoglalómat: Z. I. FÁBIÁN: „The Opening of the Mouth Ritual in the Theban Tomb of Nefermenu (TT 184) and Other Post-Amarna Monuments (The “El-Khokha Tomb-Group”)”. In Á. SZABÓ – P. VARGYAS (szerk.): *Cultus Deorum: Studia religionum ad historiam: De Oriente Antiquo et Regione Danuvii praehistorica: In Memoriam István Tóth*, 1, Budapest, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Ökörtörténeti Tanszéke, 2008, kül. 33–36.

¹¹ PM (I.1) 291 (12), sőt később is: KAMPP: 1996, 519. és Fig. 415.

¹² Idézőjellel a síremlékek kultikus, a névleges nyugatra történő tájolásához viszonyított irányokat jelölöm. A Hoha domb déli lejtőjén a sírok a valóságban többnyire észak-déli tájolásúak.

¹³ A fényképeket szintén a Kákósy-stábhoz tartozó Kozma Károly készítette.

¹⁴ Akkor azt lehetett megállapítani, hogy a PORTER–MOSS-féle leírások csak nagy vonalaikban helytállóak, Kitchen hat publikált szövege azonban pontos: K. A. KITCHEN: *Rameside Inscriptions Historical and Biographical* (KRI), III, Oxford, Blackwell, 1980, (No 99), 162–163.

¹⁵ A *Dzsebutimesz*-nél alkalmazott módszereknél Csáki György és Csáki Annamária munkája játszotta a fő szerepet az előkészítésben: Gy. CSÁKI: „Application of Computer-Assisted Photogrammetry in the Documentation of Excavations and Care of Monuments in Egypt”. In s. ed. *Close-Range Photogrammetry Meets Machine Vision*, SPIE 1395, 1990, 948–955; majd KÁKÓSY – BÁCS – BARTOS – FÁBIÁN

Bár az elfalazott helyiségek vizsgálatára akkor még alig volt remény, az építészei felmérések ismeretében világossá vált, hogy *Nefermenu* sírjának harmadik terme valóban létezik, a domboldalon egy 18. dinasztia korából származó sír (TT 241: *Jahmesz*) bejárata előtt leomlott mennyezetű, vakolt, de aknaszerűnek látszó helyiség az, melyből valóban a megfelelő helyen nyílik a *sloping passage* elfalazott bejárata. Erről a sírról¹⁶ többször is írtak az azt korábban kutató japán kollégák, ezt a helyiséget azonban nem *Nefermenu* összefüggésében, hanem önálló sírként értelmezték, és Waseda-1 sírnek nevezték egyetemük neve nyomán.¹⁷

A falmásolás mellett valóban mód nyílt számos szomszédos sír meglátogatására is, és így az előzetes vizsgálatokkal valamennyire tisztázni lehetett, hogy *Nefermenu* milyen környezetben készítette saját sírját. A sírok igen nagy sűrűségben készültek az évezredek során, és ez az a területe a temetőnek, ahol a legrégebbi ismert díszített sírokat létrehozták a késői Óbirodalom idejétől fogva. Emellett engedélyeket lehetett szerezni a közeli sírcsoportok, különösen a Hoha-csoport sírjainak és néhány deir el-medinei, majd dra abu el-naga-i sír, és az éppen zárva tartó, a 19. dinasztia idején készített királysírok látogatására és fényképezésére – így gyűlt az analógiák archívuma.

A Jan Assmann és Karl Seyfried által kutatott TT 183 (*Nebsumenu*) sír többszöri tanulmányozásának lehetőségével pedig világossá vált a dekorációs rendszer *Nefermenu*-ével való feltűnő hasonlósága is.¹⁸

Kisebbs javítási, restaurálási munkák is kezdődhetnek *Nefermenu* sírjában, főként azzal a céllal, hogy a laza sziklák le ne omoljanak, és néhány domborműves kötoredéket is a helyére tudunk illeszteni.

– GAÁL: *The Mortuary Monument of Djebutyemes (TT 32)*, 2004, I, 6–7. szerkesztői előszavában mutattam be. A *Nefermenu* sírnál alkalmazottakról I. Z. I. FÁBIÁN: „Epigraphy in TT 184 (Nefermenu)”. In Zahi HAWASS – T. A. BACS – G. SCHREIBER (szerk.): *Proceedings of the Colloquium on Theban Archaeology at the Supreme Council of Antiquities, November 5, 2009*, Cairo, Conseil Suprême des Antiquités de l’Égypte, 2011, 43–55.

¹⁶ Korábbi leírása: A. W. SHORTER: „The Tomb of Aahmose, Supervisor of the Mysteries in the House of the Morning”. *Journal of Egyptian Archaeology*, XVI, 1930. 54–62.

¹⁷ Összesen hat ilyen Waseda-sírt vétek azonosítani akkoriban. S. YOSHIMURA: „Research in Egypt 1966–1991”. In s. ed. *The Egyptian Culture Center*, Tokyo, Waseda University, 1991, 17, ahol azonban a sír alaprajza értelmezhető; S. YOSHIMURA: „The history of Egyptian Culture Centre’s field research in Egypt”. In VI. *Congresso internazionale di egittologia, Atti*, Torino, Fabbri Editori – Istituto Bancario San Paolo di Torino, 1992, 661–664; S. YOSHIMURA – J. KONDO: „Découvertes de nouvelles tombes de nobles”. In s. ed. *Vallées des reines et des rois*, Dijon, 1992, 112–113. Az első évek megfigyelései alapján már nekem is volt módom írni *Nefermenu* sírjának kutatásáról: Z. I. FÁBIÁN: „Preliminary Report on the First Two Seasons in Theban Tomb 184 (Nefermenu)”. *Studien zur altägyptischen Kultur*, XXIV, 1997, 81–102.

¹⁸ Akkoriban még csak C. GRAINDORGE-HÉREIL: *Le Dieu Sokar a Thebes au Nouvel Empire*, 1–2, Wiesbaden 1994, I, 230, II, Pls. CV–CVI, lehetett a hivatkozás alapja, a Karl Seyfriednek mondott köszönet mellett; azóta J. ASSMANN: „The Ramesside tomb of Nebsumenu (TT 183) and the ritual of Opening the Mouth”. In N. STRUDWICK – J. H. TAYLOR: *The Theban Necropolis: Past, Present and Future*, London, The British Museum Press, 2003, 53–60. *Nebsumenu* sírjának részletes publikációja még nem jelent meg.

Ahogy *Nefermenu* sírjának apró részleteit is másoltam, az foglalkoztatott, hogy mennyire lehet a művészkezet azonosítani az ilyen részletek alapján, mi számíthat művész-kéjegynek, és ez hogyan járulhat hozzá a pontosabb datáláshoz túl azon, hogy II. Ramszesz idejére datáljuk *Nefermenut*.¹⁹ Főként a *dado*-k, a díszített felületek alsó záró csíkjainak megoldásaihoz, a fehér ruhák redőzetének kidolgozásához, egyes egy színnel festett domborművek és a látszólag fehér, de valójában szürke színátmenetet alkalmazó hátterek megoldásaihoz gyűjtöttem anyagot.²⁰ Azt figyeltem meg, hogy a *Nefermenu* sírjában alkalmazott módszerek jellemzően a késeinek ítéhető, Merneptah-kor alkotásaihoz kapcsolódnak, esetleg valamivel későbbiekhez is, így a sírt erre a korra próbáltam datálni, tehát a Hoha-sírok összefüggésében *Dzsebutimesz*nél valamivel későbbre. Ezt a későbbi tapasztalatok inkább kevésbé valószínűsítik, de az is lehetséges, hogy az – egyelőre név szerint nem azonosítható – művész hosszú ideig élt és alkotott.

A *Nefermenu*-sír építészeti, régészeti kutatása viszont új irányt vett. Sikerült engedélyt szerezni arra, hogy bejussunk a már bizonyíthatóan a sírhoz tartozó „Waseda-1”, azaz a harmadik, áldozó kamrából nyíló *sloping passage*-be (1997), majd annak és a sírkamrának a feltárására (1998–2000) – az idevezető bejáratra persze vasajtót kellett készíttetnem –, végül 2003-ban,²¹ tehát a kilencedik évben a sír addig ismert termeit összefüggő építészeti egységként kezelve a sziklába vájt helyiségek helyreállítására.

Itt nagy szerepet játszottak a munkaszervezés, a földmunkák elvégzésének lehetőségeiben történt változások. Hosszú ideig egyedül dolgoztam. A felmérésben, fényképezésben Kákósy László emberei tudtak néhány napra mellém szegődni, és legfeljebb két-három munkás segített a feltárásban.²² Először 2000-ben, a hatodik évben volt arra lehetőség, hogy 15 munkással dolgozzunk, ennek volt eredménye a *sloping passage*, a sírkamra, majd a piramis kutatása. Közben végig folyt az epigráfiai dokumentáció, sőt írtuk, rajzoltuk, szerkesztettük *Dzsebutimesz* köteteit is.

A régészeti feltárás viszont szükségessé tette azt, hogy olyan szakemberek kapcsolódjanak be a kutatásba, akik az építészeti felmérésekben, a tárgyi leletek keze-

¹⁹ Ennek előzménye *Dzsebutimesz* művészenek azonosítása, Z. I. FÁBIÁN: „Graffiti in TT 32”. In U. LUFT (szerk.): *The Intellectual Heritage of Egypt: Studies Presented to László Kákósy by Friends and Colleagues on the Occasion of His 60th Birthday*, Budapest, La chaire d’Égyptologie de l’Université Eötvös Loránd, 1992, 137–156; az „agency” kérdés körüljárása: Z. I. FÁBIÁN: „The Artist of TT 32: *sš qd* Pay?”. *Revue Roumaine d’Égyptologie*, I, 1997. 39–50; majd Z. I. FÁBIÁN: „A Halottak Könyve a thébai nekropolisz újbirodalmi sírjaiban”. *Ókor*, VII/1–2, 2008. 28–42.

²⁰ Z. I. FÁBIÁN: „Stripes in Dados for Dating New Kingdom Theban Tombs?” In T. BÁCS (szerk.): *A Tribute to Excellence: Studies Offered in Honor of Ernő Gaál, Ulrich Luft, László Török*, Budapest, Chaire d’Égyptologie de l’Université Eötvös Loránd, 2002, 217–224.

²¹ Z. I. FÁBIÁN: „Nefermenu (TT 184), April 2003”. *ASAE*, LXXIX, 2005, 41–59, kül. 48–49.

²² A három rendszeresen a *Nefermenu*-sír körzetében dolgozó ásatási munkás akkori beszámolóimban az Erős, az Okos és a Szép: Mohamed Abdelmáti Mohamed Ahmed Szulejmán Szelim Abdalla, Mohamed Ahmed El-Azab Abdelmegid és Szaid Abu Haszan el-Al Badr, akik azóta is hűséges és gyakorlott segítőttem.

lésében járatosak, és ezeket a feladatokat el tudják látni. Így Kozák István restaurátor már 1999-től puzzle-ozta a cartonnage-töredékeket, és persze kúszott velem, és térképeztük a látogatásra engedélyezett egyéb sírok *sloping passage*-eit. Ennek az építészeti egységnek a hagyományait, típusait, értelmezését a rendszeres és szisztematikus sírlátogatások ma már kalandosnak tűnő adatgyűjtései tették izgalmassá.²³ Csáki György földmérő mérnök – mint bányamérnök – 2001-től kísérletezett új módszerekkel az építészeti felméréseknél és a fényképezéssel.²⁴ Emellett egyre nagyobb szükség lett további segítségre a dokumentációs eljárások és a leletfeldolgozás elvégzéséhez, a kutatócsoport építésére. Elsősorban arra volt mód, hogy egyetemi hallgatók és más önkéntesek kapcsolódjanak be a kutatásba: 2000-től pécsi régész-, majd pesti egyiptológushallgatók és más önkéntesek.²⁵

A *sloping passage* és a sírkamra feltárásával bebizonyosodott, hogy nemcsak az egyes szentély-helyiségeknek, hanem ennek a folyosónak is zárható fa ajtaja lehetett.

A leletekből az derült ki, hogy a *sloping passage* és a sírkamra több másodlagos, többnyire a Harmadik Átmeneti Korból származó temetkezés helyszíne is volt. Közülük egynek a tulajdonosát, *Peftyan-awi-Montut* sikerült név szerint is azonosítani, aki valószínűleg egy olyan családból származott, melynek több tagját is egy szomszédos sírban temették el.²⁶ De végre *Nefermenuh*hoz kapcsolható leletek is előkerültek.

Az újabb építészeti egységek feltárása még a 2000-es évek elején is a Hoha-sírok, illetve a post-Amarna megoldások összefüggésében volt a legérdekesebb. Mindnyájunkat, akik éppen a *Dzsebutimesz*-sír kiadásán dolgoztunk, erősen foglalkoztattak a központi fülke istenábrázolásai, a kereszttermek vagy a belső, áldozati kamrák ol-

²³ Előzményeihez l. K.-J. SEYFRIED: „Kammern, Nischen und Passagen in Felsgräbern des Neuen Reiches“. In H. GUKSCH – D. POLZ (szerk.): *Stationen: Beiträge zur Kulturgeschichte Ägyptens: Rainer Stadelmann gewidmet*, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 1998, 387–406. Többek között a TT 23 (*Tjai*), és a TT 264 (*Ipi*) sírokról készítettünk vázlatokat. *Tjai* sírjában azóta rendszeres feltárás folyik, l. a D. Eigner felmérései alapján készült alaprajzokat: S. IVANOV: „The Tomb of Thay“. In G. A. BELOVA – S. IVANOV (szerk.): *Achievements and Problems of Modern Egyptology: Proceedings of the International Conference Held in Moscow on September 29–October 2, 2009*, Moscow, Russian Academy of Sciences, Center for Egyptological Studies, 2012, 157–164; S. IVANOV – S. LÄMMEL – E. G. TOLMACHEVA – O. V. ORFINSKAYA – N. V. KHARLAMOVA – A. O. KITOVA: „The Tomb of Thay (TT 23): Progress Report“. *Ezumen u soperedельные страны / Egypt and Neighbouring Countries*, II, 2018, 1–17.

²⁴ Később Jánossy Katalin folytatta a felméréseket. Pista és Gyuri 2006-ig bírták.

²⁵ 2000-ben: Birkás Éva most már muzeológus és Hajdú Ádám régész; 2001-ben: Szmola Adrien fényképész és Tajta Gábor tanár; 2003-tól Gyimesi Bálint és Szabó Antal, majd Kálóczi Lola pécsi régész-hallgatók; 2004-től az ELTE egyiptológus hallgatói: Darvas Noémi, Németh Bori, Patkós Szilvia, Pintér Ágnes, Simon Rita, Szecső Barbara; majd Simon Judit (Károli Gáspár Református Egyetem).

²⁶ Atyját *Hornak* hívták, aki valószínűleg azonos, a közeli -61- (Amenhotep) sírban eltemetett azonos nevű, azonos korra datálható személlyel. Ennek atyját, *Anbefen-Amont* is ide temették. G. SCHREIBER: *The Tomb of Amenhotep Chief Physician in the Domain of Amun, Theban Tomb -61-: Archaeology and Architecture*, Budapest, Archaeolingua Alapítvány, 2015, 42–43; G. SCHREIBER: „Contribution to the topography of the late Third Intermediate Period necropolis at Thebes (Twenty-second – early Twenty-fifth Dynasties)“. In Basem Samir EL-SHARKAWY (szerk.): *The Horizon: Studies in Egyptology in Honour of M. A. Nur El-Din (10-12 April 2007)*, Cairo, Supreme Council of Antiquities Press, 2009, III, 471.

dalfalainak szobrai, illetve a szabadon álló szobrok, kettős áljátók, fő- és alárendelt kultuszhelyek hagyományainak értelmezéséhez megszerezhető újabb, lehetséges adatok.²⁷ Ehhez járulhatott hozzá a belső, áldozati kamra feltárása és helyreállítása, amelyből a *sloping passage* nyílt. Amellett, hogy a központi fülkében nem a korábbi hagyomány családi szobra, hanem valóban vésett istenalak szerepelt, és ez a hegyből kilépő Hathor-tehenet ábrázolta,²⁸ azt lehetett megfigyelni, hogy a fülke tervezésének volt egy korábbi fázisa, amikor itt családi szobrot szándékoztak kifaragni, és azt előrajzolták. *Nefermenu* sírjában tehát egy kitüntetett pontot fedezhettünk fel a hagyomány változásában.

Ehhez a kérdéshez kapcsolódik a *Nefermenu*-sír esetleges, piramis alakú felépítményének kutatása is. A sziklaszentélyek fölött, a Hoha dombon, *Dzsebutimesz* piramisától keletre 2001-ben valóban egy ilyen építmény maradványai kerültek elő, melyet azután megerősítettünk, hogy ne pusztuljon tovább.²⁹ A Hoha domb piramis-maradványai hozzájárultak annak a thébai temetőkről való, az utóbbi évtizedekben már egyre bizonyosabbá váló nézetnek a megerősítéséhez, hogy az egyes síremlékekhez gyakran ilyen felépítmények is tartoztak, és az egész temető a piramis-hagyomány tükrében egészen más képet mutathatott, mint ahogyan ezt korábban gondolták.³⁰

A piramis feltárásának idején váltak láthatóvá először annak a *szauff*-sírnek a pillérei (2000), melynek feltárásán azután hosszú ideig dolgoztunk (még 2011 után is),

²⁷ Természetesen a heidelbergiek SAGA- és a Theben-sorozatainak kötetei nyomdokain és főként: J. ASSMANN: „Das Grab mit gewundenem Abstieg: Zum Typenwandel des Privat-Felsgrabes im Neuen Reich”. *MDAIK*, XL, 1984. 277–290; K.-J. SEYFRIED: „Bemerkungen zur Erweiterung der unterirdischen Anlagen einiger Gräber des Neuen Reiches in Theben – Versuch einer Deutung”. *ASAE*, LXXI, 1987. 229–249; K.-J. SEYFRIED: „Entwicklung in der Grabarchitektur des Neuen Reiches als eine weitere Quelle für theologische Konzeptionen der Ramessidenzeit”. In J. ASSMANN – G. BURKARD – V. DAVIES (szerk.): *Problems and Priorities in Egyptian Archaeology*, London – New York, Routledge, 1987. 219–253. Ezt próbáltam érvényesíteni magam is a *Dzsebutimesz*-sír kiadásában, de l. még BÁCS T. A. ugyanott, az építészeti leírásban: KÁKOSY – BÁCS – BARTOS – FÁBIÁN – GAÁL: *The Mortuary Monument of Djebutyimes (TT 32)*, 2004, I, 9–27.

²⁸ A thébai Hathor-tehén ábrázolások jellegzetességeihez l. G. MAROHN: „Ein wiedergefundenes Relieffragment aus dem Grab des Veziars Paser (TT 106)”. *Göttinger Miszellen*, CXLIX, 1995, 63–66.

²⁹ Z. I. FÁBIÁN: „Another Pyramid of El-Khokha”. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, XLVI, 2006. 39–58.

³⁰ Ni. M. DAVIES: „Some representations of Tombs from the Theban Necropolis”. *Journal of Egyptian Archaeology*, XXIV, 1938. 25–40; K. C. SEELE: *The Tomb of Tjanefér at Thebes*, Chicago, The University of Chicago Press, 1959, 3, Pl. I, A/B; E. DZIOBEK: „Eine Grabpyramide des frühen NR in Theben”. *MDAIK*, XLV, 1989. 109–132, Taf. 4–8; K.-J. SEYFRIED: „Dritter Vorbericht über die Arbeiten des Ägyptologischen Instituts der Universität Heidelberg in thebanischen Gräbern der Ramessidenzeit”. *MDAIK*, XLVI, 1990. 350–353, Taf. 59; E. DZIOBEK: *Die Gräber des Veziars User-Amun*: Theben Nr. 61 und 131, Mainz, Philipp von Zabern, 1994, 59; Fr. KAMPP: „Vierter Vorbericht über die Arbeiten des Ägyptologischen Instituts der Universität Heidelberg in thebanischen Gräbern der Ramessidenzeit”. *MDAIK*, L, 1994. 177–178; L. BAVAY – D. LABOURY: „Dans l’entourage de Pharaon: Art et archéologie dans la nécropole thébaine”. In L. BAVAY et al. (szerk.): *Ceci n’est pas une pyramide...: Un siècle de recherche archéologique belge en Égypte*, Leuven – Paris, Peeters, 2012, 71–72.

és egyértelművé vált, hogy a Hoha domb az ókori Egyiptom történetének minden fontosabb korszakában folyamatosan használt temető volt.³¹

A sziklasírok építészeti összefüggéseinek vizsgálatára hivatkozva sikerült engedélyt szerezni a Hoha domb felső sírsorainak tisztítására és felmérésére is. Ez további, legalább hét, egykor díszített sírt jelentett.³² A *Szaff*-sír mellett 2003-ban már ezekben a – többségében a 18. dinasztia korára datálható – sírokban dolgoztunk, illetve a Hoha domb felső részén vizsgáltuk és hordtuk el a törmeléket, végeztük az építészeti felméréseket. A terv az volt, hogy keletről nyugati irányban, sorban kellené feltárni a romos sírokat, és – ha a tulajdonosokat azonosítani lehet – társadalmi helyzetük vagy más szempont alapján a temető rész jellegéről is többet lehet majd mondani.

Ez persze újabb kérdéseket vetett fel, és az egész kutatás megközelítése is megváltozott. Eddig *Nefermenu* sírja, annak pontos epigráfiai dokumentációja, személyének, korának megismerése, illetve ezzel összefüggésben a Hoha-sírok építészeti, díszítési hagyományai álltak a középpontban – a háttérben mindig *Dzsebutimesz* kiadásával –, most a mintegy 50 méter széles terület emlékeinek megismerése lett a cél, ahol a temető nagyobb történeti perspektívában történő vizsgálatára van lehetőség. Ez nemcsak más történeti kontextust jelentett, hanem más módszerekkel is kellett dolgozni. A néhány éves átmeneti időszakot követően, amikor ugyan már ásatás is folyt, lényegében 2003–2004-től kezdődött egy újabb szakasz a kutatásban, mely komolyabb ásatással megoldható lehetőségekre irányult. Ez már a tizedik év volt.

Megvallom, jóllehet a felső sírsorok történeti összefüggéseinek vizsgálata nagyon inspiráló, mégis ez a kutatási irány úgy és addig lehetett a középpontban, amíg a *Nefermenu*-sír hozzáférhetetlen részeiről a Bét Bogdadi nevű házat el nem bontják. Attól tartottam, hogy az egész terület feltárásához több élet sem volna elegendő, különös tekintettel a több, hosszú *sloping passage*-eket is magába foglaló, már ismert és az ásatás nyomán újonnan azonosított Ramesszida-sírra.³³ A környék modern építményeit valóban kezdték eltávolítani, a Bét Bogdadi házat, illetve annak

³¹ A domboldal alsó sírsoraiban későbbi, még római kori temetkezések is kimutathatóak, l. többek között L. KÁKOSY: „The Soter Tomb in Thebes”. In S. P. VLEEMING (szerk.): *Hundred-Gated Thebes: Acts of a Colloquium on Thebes and the Theban Area in the Graeco-Roman Period*, Leiden – New York – Köln 1995, 61–67; – a TT 32 (*Dzsebutimesz*) sír immáron közismert leletei mellett – újabban G. SCHREIBER – ZS. VASÁROS – A. ALMÁSY: „Ptolemaic and Roman Burials from Theban Tomb -400-“. MDAIK, LXIX, 2013. 187–225.

³² A feltárás alatt álló keleti *Szaff*-1 mellett, a *Dzsebutimesz* piramis mögött azonosítható *Szaff*-2, és a legfelső sírsor: TT 204 (*Nebanenszu*, 18. dinasztia), TT 205 (*Thutmoszisz*, 18. dinasztia), „TT 206” (18. dinasztia, nem azonos a PORTER–MOSS által e számon leírt sírral, vö. PM (I.1) 305–306. o.), valamint (Kampp) -41- (18. dinasztia), -42- (18. dinasztia) és -43- (Ramesszida).

³³ Ismert sír volt már korábban is a (Kampp) -43-, amelynek *sloping passage*-ét azonban a feltárások során lehetett azonosítani, és annak egy hosszabb szakaszát feltárni. Új, eladdig ismeretlen, valószínűleg szintén Ramesszida kori sír, amelyet ideiglenesen a HADD kóddal jelöltünk, a keleti *Szaff*-1 hátfala mögött, ahol a HADD *sloping passage*-e a *Szaff*-sír alá nyúlik. A folyosó hosszabb szakaszát itt is feltártuk, de a sírkamráig még itt sem jutottunk el.

egy részét pedig végül 2009-ben bontották el. Csak az ezt követő években tudtuk tehát feltárni egyrészt *Nefermenu* előudvarát (2010–15), másrészt *Nefermenu* kereszttermének „északi” szárnyát, és akkor tudtam ennek domborműveit megrajzolni (2011–13). Sőt, a bejárat bélletének fennmaradt domborművét csak most, 2019-ben tudtam kibontatni, ám manapság a fóliás átrajzolás már tiltott tevékenységnek számít; még nem is dolgoztam ki, hogy az egyébként még mindig nehezen hozzáférhető kép dokumentációját hogyan lehetne megoldani. A *Nefermenu*-sír egységes publikációjáról úgy véltem, hogy az csak minden vonatkozó adat megismerése után lehetséges. Addig is egyes részleteket adtam ki az illető témakörök összefüggéseinek vizsgálatával.³⁴

Időközben a domborművek epigráfiai adatfelvételéhez ismét új módszerekkel kísérleteztem. A legutóbbi fóliáimat fénymásoltam, nyomtattam, színeztetve kollacionáltam, ezeket szkenneltem, Photoshoppal összeillesztettem, majd a festék- és pigmentnyomok alapján rekonstruált színeket egységesítettem. Így a vonalrajzok mellett – bár nem teljesen színhelyes, mégis – mindenképpen több adatot tartalmazó ábrázolásokat is tudtam készíteni, ráadásul viszonylag egyszerű technikával.

Nefermenu „északi” szárnyának újabb domborművei azonban megint új, az eredeti kérdésfeltevéseket illető szempontokat hoztak. Például két áldozati jeleneten az áldozó személye is azonosítható, mégpedig *Dzsebutimesz*ként – és ez a mi *Dzsebutimesz*ünk, a TT 32 tulajdonosa. A datálás kérdésében talán ismét léphetünk egyet előre. Ha az áldozó személye – az életkorok logikája szerint – fiatalabb generációhoz tartozhatott, mint az áldozatot fogadóé, akkor *Nefermenu* az idősebb korosztályhoz tartozik. Ugyanígy *Nebszumenu* sírjában (TT 183) az áldozatot fogadó *Dzsebutimesz* idősebb *Nebszumenu*nál, esetleg annak kortársa. Ha ez a feltételezés helytálló, akkor korcsoportok szerint a legidősebb *Nefermenu*, őt követi *Dzsebutimesz*, őt pedig *Nebszumenu*. Ennek a rekonstrukciónak azután messzemenő következményei lehetnek a velük kapcsolatba hozható, más forrásokból ismert előkelőségek kronológiájának rekonstrukciójában is. A *Nefermenu* és *Nebszumenu* sírok kronológiájában pedig, akiknek sírjai nagyon erős hasonlóságokat mutatnak, ez arra a követ-

³⁴ Erre először a pécsi egyetem folyóiratában, majd a Károli Gáspár Református Egyetem *Orpheus Noster*-ében kedvező – és megtisztelően kötelező – lehetőség adódott: „Did They Say ‘Yes’ in the 19th Dynasty Version of Book of the Dead 145?” *Specimina Nova Dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis (De Iano Pannonio Nominatae)*, XV, 1999, 13–25; „Harper’s Song Scene in the Tomb of Nefermenu (TT 184)”. *Specimina Nova Dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis*, XVI, 2000/2002, 1–13; „The Opening of the Mouth Ritual in the Theban Tomb of Nefermenu (TT 184) and Other Post-Amarna Monuments (The “El-Khokha Tomb-Group”)”. In SZABÓ – VARGYAS (szerk.): *Cultus Deorum*, 2008, 1, 29–96; „A Halottak Könyve a thébai nekropolisz újbirodalmi sírjaiban”. *Ókor*, VII/1–2, 2008. 28–42; az áldozati jelenetekről és az előudvar feltárásáról: „Feltárás az El-Hoba domb déli oldalán a TT 184 számú sír (Nefermenu) körzetében – 2013”. *Orpheus Noster*, VI/2, 2014. 7–71; „Feltárás az el-Hoba domb déli oldalán a TT 184 számú sír (Nefermenu) körzetében – 2014”. *Orpheus Noster*, VIII/2, 2016. 7–43; az áljtókról, a Halottak Könyve 145. szövegéről és a szájmegnyitás rítusairól: „Feltárás az El-Hoba domb déli oldalán a TT 184 számú sír (Nefermenu) körzetében – 2015”. *Orpheus Noster*, IX/1, 2017. 7–77.

keztetésre vezethet, hogy nem *Nefermenu* sírja *Nebszumenu*énak a romlott változata, ahogyan korábban feltételeztem, hanem ellenkezőleg: *Nebszumenu Nefermenu*nak a javított, továbbfejlesztett kiadása. Ez viszont a fentebb említett művészi megoldások datálásának újragondolását is előrevetíti.

Nefermenu elődvarát 2010 és 2014 között tártuk fel. Szintén évekig tartott, és ez is visszatérést jelentett az eredeti kérdéfeltevésekhez, a Hoha-sírok értelmezéséhez. A *Nefermenu* kori állapotokat rekonstruálni lehet. Egyetlen, a sziklába mélyített elődvar érzékelhető, ahová a pülónpárt követően a sziklába faragott lépcsőkön lehetett lejutni. Ezt emelt padka vette körül, valószínűleg oszlopokkal alátámasztott fedéssel. De nem ilyen egyszerű a rekonstrukció. Úgy tűnik, több fázis különíthető el a sír készítésében. Kezdetben a homlokzat előtt nem terveztek körbefutó padkát, elvésték a sziklát. Azután ezt kőből megépítették, majd a padkát a két oldalon befelék, szintén kőből épített kazettákat alkalmazva kiszélesítették. Az udvarból viszont hat akna vagy lépcsős sírlejárát nyílik. Ezek feltárása még várat magára, de valószínűsíthető, hogy közülük több is már *Nefermenu* tevékenysége előtt készülhetett.

Visszatérve a Hoha domb felső sírsora vizsgálatának kérdésére, amely talán mégsem tekinthető egyszerű mellékterméknek, lényegében érvényesült, hogy keletről nyugatra haladtunk. Több, eddig ismeretlen sírt is azonosítottunk, a lehetséges felméréseket elvégeztük, de a körülmények alakulása folytán a munkafolyamatok nagy részét félbe kellett hagynunk.³⁵

A domboldal törmelékének elhordásával azonban a feltáratlan vagy félig feltárt, többnyire azonos típusú,³⁶ 18. dinasztia kori sírokról például azt lehetett megállapítani, hogy gyanúsán hasonló méreteket mutatnak, különösen az elődvarok tekintetében. Ebből arra lehet következtetni, hogy már az Újbirodalom idején és legalább a temetőnek ezen a részén valamiféle központi kataszter alapján osztották ki a sírhelyeket. Másrészt több esetben az is érzékelhető, hogy a korábbi építmények, sírok építészeti elemeit hogyan használták fel egy későbbi korban. A keleti *szaft*-elődvarának lejtős, kemény kövekkel megerősített oldalfala például a 18. dinasztia korában a TT 205 sírhoz felvezető rámpa vagy lépcső kialakításának volt az alapja. Az is egyértelmű, hogy a felső sírsor egyes sírjainak elődvaraihoz ilyen rámpák vagy lépcsők vezettek föl,³⁷ ezért itt mindenesetre óvatosan kell bánnunk a „sír-utca” kifejezés alkalmazásával, mert itt utcáról szó sem lehetett.

A keleti *szaft*-sír feltárását viszont teljes egészében meg tudtuk oldani. Itt már lehet többes számban beszélni, mert Kozák Pista restaurátor és Csáki Gyuri földmérő

³⁵ Z. I. FÁBIÁN: „Theban Tomb 184 (Nefermenu) and the Upper Section of the South Slope of El-Khokha Hillock – 2005”. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, LVIII, 2007, 1–42; Z. I. FÁBIÁN: „A thébai el-Hoha domb déli lejtőjének feltárása Nefermenu TT 184 számú sziklasírjának körzetében – 2009”. *Orpheus Noster*, I, 2009. 5–32.

³⁶ Friederike Kampp tipológiája alapján főként a IIa, némelyik az Va-típushoz tartozna, l. KAMPP (1996): 291, 490–492, 643–645.

³⁷ A feljárati kialakításának arra a módjára, hogy az elődvar középső részén nem egyenesre vésték a sziklát, hanem félkörívesen meghagyták, hogy ehhez kapcsolják a feljárati lejtőjét, már Friederike Kampp is felfigyelt pl. a -42- esetében, l. KAMPP (1996): 633–644.

mellett az egykori egyetemi hallgatók, Németh Bori, Darvas Noémi, Patkós Szilvi hosszabb időre is a munkatársaim lettek. Bori azóta is, másfél évtizede kezeli és tartja rendben a dokumentációs anyagot, a leltárokat, és további sírok epigráfiai vizsgálatában is szerepet vállalt. Akkor kapcsolódtak be a terület kutatásába, amikor az ásatással megoldható feladatok az előtérbe kerültek, és éppen a *szaft*-sír feltárásával özönleni kezdtek a különböző korszakokból származó, keverten előkerülő tárgyi leletek is. Munkájukkal kapcsolatban azt terveztük, hogy egy-egy tárgycsoportra, tematikai problémára vagy egy-egy korszakra koncentráljanak, és a leletfeldolgozásban így érvényesüljön a munkamegosztás, a kontextusok elemzését azután együtt oldjuk meg. Ennek eredménye volt, hogy Szilvi feldolgozta, csoportosította, datálta az összes addig előkerült usébtit, és ebből írta a szakdolgozatát is.³⁸ Noémi a fa töredékekre, koporsókra, bútorokra, dobozokra koncentrált,³⁹ Bori főleg a fajansz tárgyakkal és cartonnage töredékekkel dolgozik, és vizsgálta a *szaft*-sír egészének történetét is.⁴⁰ Ezek azért voltak összetett feladatok, mert itt egyértelműen kimutatható volt a *szaft*-sír többfázisú, intenzív újrafelhasználása legalább a Harmadik Átmeneti Korig.⁴¹ 2009-ben, a kairói múzeumban rendezett, a thébai magyar ásatásokat bemutató kiállítás anyagához mi elsősorban az ebből a sírből származó leletek közül válogattuk.⁴²

Ehhez kapcsolódóan el kell mondanom, hogy a tárgyi leletek feldolgozása sajnos továbbra is hiányos, és egyelőre nem is tudok jó megoldást. Az embermaradványok vizsgálata, értelmezése, bizonyos szempontból kontextusba helyezése és publikálása ugyan már rendszeressé vált László Orsolya és újabban Libor Csilla közreműködésével,⁴³ de bizonyos leletcsoportok tanulmányozására, egyáltalán megtanulására

³⁸ PATKÓS SZ.: *Usébtik a Khokba-domb déli lejtőjéről* (kiadatlan szakdolgozat, témavezető: Bács Tamás). ELTE BTK, Egyiptológia szak, Budapest, 2006.

³⁹ DARVAS N.: „A thébai Nefermenu sír (TT 184) körzetének feltárása során előkerült koporsótöredékek és egyéb fa tárgyak vizsgálata és értelmezése”. *Orpheus Noster*, II/1, 2010. 5–16.

⁴⁰ NÉMETH B.: „Egy aknasír és ami benne van: egy másodlagos temetkezés története a thébai el-Hoba dombon”. *Orpheus Noster*, II/1, 2010. 17–25.

⁴¹ Végül én is megkíséreltem ezt összefoglalóan értelmezni: Z. I. FÁBIÁN: „Re-use and Modification of a Saff-tomb on the South Slope of el-Khokha, Thebes”. In K. A. KÓTHAY (szerk.): *Burial and Mortuary Practices in Late Period and Graeco-Roman Egypt: Proceedings of the International Conference held at the Museum of Fine Arts, 17-19 July 2014*. Budapest, Museum of Fine Arts, Budapest, 2017, 85–92.

⁴² A kiállítás katalógusa: T. A. BÁCS – Z. I. FÁBIÁN – G. SCHREIBER – L. TÖRÖK: (szerk.): *Hungarian Excavations in the Theban Necropolis: A Celebration of 102 Years of Fieldwork in Egypt: Catalogue for the Temporary Exhibition in the Egyptian Museum, Cairo, November 5, 2009 – January 15 2010*. Budapest, Department of Egyptology, Institute of Classical Studies Eötvös Loránd University, 2009.

⁴³ Az ásatási idényeket lezáró jelentések mellett: O. LÁSZLÓ: „From chaos to coherence”: anthropological analysis of commingled human remains from Tomb Saff-1 at El-Khoha Hill in in Qurna”. In K. A. Kóthay (szerk.): *Burial and Mortuary Practices in Late Period and Greco-Roman Egypt: Proceedings of the International Conference held at Museum of Fine Arts, Budapest, 17–19 July 2014*, Museum of Fine Arts, Budapest, 2017, 93–103; O. LÁSZLÓ: „A case of neurogenic paralysis from Tomb Kampp -43-, Thebes, Egypt”. In B. NÉMETH (szerk.): *Now Behold My Spacious Kingdom: Studies Presented to Zoltán Imre Fábán On the Occasion of His 63rd Birthday*, L'Harmattan, Budapest, 2017, 69–81; O. László: A possible case of pituitary dwarfism from Thebes, Egypt – Poster, 22nd European Meeting of the Paleopathology Association, 28.08–01.09.2018, Zagreb.

eddig egyikünknek sem volt ideje, ereje. És ez nemcsak a *szaft* anyagára vonatkozik. Nem találtam egyelőre olyan szakértőt, aki rendszerezni tudná például a sok köbméter, sokszor ép ruhadarabokat is tartalmazó textílianyagot vagy a folyamatosan előkészített, restaurált, dokumentált kerámialeleteket, vagy hajlandó volna erre.⁴⁴ Noémi és Szilvi élete is más irányt vett időközben, és főként a fa-anyagból azóta is csak szemezgetünk.

A *szaft*-sír és a felső sírsor részleges feltárásával azonban ismét egy új dimenzió jelentkezett, és ehhez kapcsolódott a Bét Bogdadi lebontásának, törmelékének leletanyaga.⁴⁵ Az utóbbi esetében is vizsgáltuk a korábbi építészeti emlékek későbbi felhasználásának lehetőségeit, de mindkét helyütt olyan típusú leletek is kerültek elő, amelyeket ugyan addig is gyűjtöttünk, de ilyen nagy mennyiségben érdemesnek bizonyultak a rendszerezésre. Ezek az úgynevezett modern leletek, a Bét Bogdadi esetében archaikus használati tárgyak is, de mindkét esetben írásos források, levelek, jegyzetek, régi újságok, családi archívumok, amulettek, higábok.

A *szaft*-sír körzetéből olyan mennyiségű tudománytörténeti anyag gyűlt össze, mely feltételezésünk szerint a domb másik oldalán álló Metropolitan House 2. világháború előtti hulladékából származhat. A modern nyelvű iratokat régi tanítványom, a soknyelvű Zimányi Krisztina kezdte rendszerezni, leltározni, de egyelőre őt is messzire, Mexikóba sodorta az élet.⁴⁶ A régi irattöredékek egy válogatott részét, illetve fényképeiket viszont a Metropolitan House százéves évfordulóján rendezett kiállításon, egy tablón mutatták be.⁴⁷

Itt megint újabb irányt vett a leletek feldolgozása. 2007-től a Képzőművészeti Egyetem művészhallgatói közül is többen csatlakoztak a kutatócsoporthoz. Különböző adottságaik és képzettségük révén a tárgyi leletek dokumentációját, illetve a restaurátori tevékenységet is magasabb szinten tudják ellátni.⁴⁸ A dokumentációval

⁴⁴ A kerámia iránt Schreiber Gábor még ifjú korában nagy lelkesedést mutatott, de azután őt is elvonták ettől saját ásátásának feladatai.

⁴⁵ A temetőkörzet modern történetéről: Z. I. FÁBIÁN: „A thébai el-Hoha domb déli lejtőjének feltárása Nefermenu TT 184 számú sziklasírjának körzetében – 2010. I. rész: Qurna egy sarka”. *Orpheus Noster* III/1, 2011. 5–26; B. NÉMETH: „Letters from Gurna. The mix-and-match game of an excavation”. In E. BECHTOLD – A. GULYÁS – A. HASZNOS (szerk.): *From Illahun to Djeme. Papers Presented in Honour of Ulrich Lufi*, Oxford, Archaeopress, 2011. 183–188; NÉMETH B.: „Tér és idő a thébai nekropoliszban”. *Ókor*, XI/1, 2012. 17–21.

⁴⁶ Egy érdekes ajánlólevél történeti hátterét, a 19. századból, BARTOS Zoltán bogozta ki: „Ein moderner Brief aus dem TT 185”. In B. Németh (szerk.): *Now Behold My Spacious Kingdom: Studies Presented to Zoltán Imre Fábán On the Occasion of His 63rd Birthday*, Budapest, L'Harmattan, 2017, 119–126.

⁴⁷ A kiállítást Marcel Maessen rendezte.

⁴⁸ Eddig 12 művésznek volt módja Egyiptomban tereptasztalatokat szerezni, és ebben a kutatásban részt venni: Bezerédi Zsófia, Csörgő Tamás, Fa Marianna, Farkas Emese, Kormos Brigitta, Köllő Zsuzsa, Lengyel Viola, Somodi Nóra, Szentirmai Boglárka, Tamási Szandra, Vizsralek Nóra, Zomborác Tamás, grafikusok, restaurátorok, szobrászok. Rajzaikat, festményeinket és egyéb, a temető sírjaihoz kapcsolható alkotásainkat a Múcsarnok: „*Képek és pixelek. Fotóművészet – és azon túl | Nemzeti Szalon 2016*” kiállításán külön szekcióban mutatták be.

tehát nagy lépést tettünk előre.⁴⁹ Azt is nagy eredménynek tartom azonban, hogy az egyiptológusok mellett számos magyar szakembernek adódott lehetősége, hogy egyiptomi munkatapasztalatokat szerezzen, és fontos feladatokat oldjon meg. Összességében: a Hoba domb felső részén rajtam kívül eddig 47-en vettek részt a munkában.

A művészek a dokumentációs és restaurátori eljárásokon túl saját útjukat is kiüldötték. Fa Mariann grafikusművész érdeklődését igen felkeltették például a régi, de modern grafikai munkák, cigarettás dobozok, gyufacímkek, egyéb dizáj-nok, és ebben az irányban folytatta a modern anyag leltározását, és adatokat is gyűjtött pontosabb datálásukhoz. És a művészek – talán szintén nem mellékterméknek tekinthető – alkotásai is gazdagították a programot.⁵⁰

Aztán Zsom Dóra arabista kapcsolódott be, immár a nem írásos anyag feldolgozásával, és azzal is folytatja ezt a kutatást, hogy az idősebb ásatási munkásoktól tanulja azt, hogy ezeket az archaikus eszközöket hogyan, mire használták, aminek rengeteg nyelvi vonatkozása is van. Dóra arabistaként a családi archívumokban is elmélyedt, illetve publikálta az egyik hígábot.⁵¹ A modern leleteket egyébként külön leltári rendszerben kezeljük, most a 683. tételnél tartunk.

A Bét Bogdádi ház egy részének lebontásával nemcsak *Nefermenu* sírjának további kutatására nyílt lehetőség. Lelkifurdalással, de némi megkönnyebbüléssel másztunk ki a felső sírsor egyik Rameszszida-sírjának (Kampp -43-) félbehagyott és nehezen elviselhető *sloping passage*-éből, ahol egyébként Ptolemaiosz-kori másodlagos temetkezések maradványai is előkerültek, melyeket azután Mekis Tamás adott ki,⁵² újra bizonyítva a Hoba domb temetőként való használatáról, hogy az folyamatos volt minden korszakban. A ház lebontása lehetővé tette azt is, hogy *Nefermenu* szintjén ebben a körzetben is elhordjuk a sziklafelszínről a törmeléket, újabb építményeket, sírokat azonosítsunk,⁵³ és a szomszédos sírokat is vizsgáljuk.

⁴⁹ Ahogyan egykoron Schreiber Gábor fogalmazott, ásatásaink „a professzionalizálódás irányába” haladtak. Annyiban egyet tudok vele érteni, hogy az utóbbi években valóban többet lehetett a kutatásra koncentrálni semmint a pénzügyi háttér megteremtésére, vagy a szűkös körülmények túlélésére.

⁵⁰ Nem mellékesen, Fa Mariann 2012-ben a kairói Olasz Kulturális Intézet Egyiptomban készített alkotásainak kiállítására kérte fel.

⁵¹ D. ZSOM: „Tedd szerelmét szívébe, hogy ne tudjon aludni, ne tudjon enni, ne tudjon inni!” Egy arab szerelmi amulett a thébai nekropoliszból”. *Orpessus Noster*, IX/2, 2017. 78–100; D. ZSOM: „An Arabic love charm found at the excavations in the area of Theban Tomb 184”. In B. Németh (szerk.): *Now Behold My Spacious Kingdom: Studies Presented to Zoltán Imre Fábián On the Occasion of His 63rd Birthday*, Budapest, L'Harmattan, 2017, 222–244.

⁵² T. MEKIS: „Données nouvelles sur les hypocéphales”. *KÚT*, VII/2, 2008. 34–80; valamint T. MEKIS: „Two Hypoccephali and Some Other Ptolemaic Finds from Theban Tomb (Kampp) -43-”. *Journal of the Society for the Study of Egyptian Antiquities*, XXXVII, 2010, 9–37.

⁵³ *Qen-Amon* sírjának (TT 412) előudvarában két aknaszerű mélyedést lehetett azonosítani. Az egyiket, mely a sziklásir homlokzata előtt nyílik (NKZA), és valóban a Harmadik Átmeneti Korban készült aknasírnak bizonyult, feltártuk. Az aknasír mélyén közvetlen kapcsolat érzékelhető Unisz-anh sírjának (TT 413) oldalkamráival. *Qen-Amon* sírjának előudvara előtt, attól délre további négy sírbejárat, illetve aknasír szája vált láthatóvá (DS-1, DS-2, DS-3, DS-4). Feltárásuk és további kutatásuk még a

Így tártuk fel azt a 18. dinasztia korából származó, festményekkel díszített vályogtéglá szentélyt is (BBKF), melyet *Unisz-anb* (TT 413) sírja előudvarának törmelékére építettek.⁵⁴

Az utóbbi években az ismert legrégebbi négy díszített sír közül kettőre koncentrálnak, *Szeni iquerére*, akiről most már tudjuk, hogy a neve *Szeni* volt (TT 185), és *Unisz-anbéra* (TT 413).⁵⁵ Feltárásuk – természetesen a másodlagos, főként a Harmadik Átmeneti Korra datálható temetkezések anyaga mellett – Théba legrégebbi, jelenleg vizsgálható történeti korába vezetett. Mindkét sír a késő-Óbirodalom – Első Átmeneti Kor thébai provinciális művészetének becses darabja.⁵⁶

Szeni sírja a Bét Bogdadi tulajdonosainak lakóházához tartozott, előudvarán viszont még mindig áll a háznak az a része, amelyet nem sikerült eltávolítani. Építészeti jellegzetességei mellett, és amellet, hogy feliratai alapján, karrierjének állomásai is rekonstruálhatók, *Szeni* sírjának különlegessége az a nagyméretű festményegyüttes, amelynek tisztítása évek óta folyamatos, középső részén pedig életrajzi

.....
jövő feladatai közé tartozik. Z. I. FÁBIÁN: „Feltárás az El-Hoha domb déli oldalán a TT 184 számú sír (Nefermenu) körzetében – 2015”. *Orpheus Noster*, IX/1, 2017. 7–77, kül. 12–25.

⁵⁴ Z. I. FÁBIÁN: „Paintings of a Mud Brick Chapel from the 18th Dynasty in the Theban Necropolis”. In A. Czeglédy – L. Horváth – E. Krähling – K. Laczkó – D. Á. Ligeti – Gy. Mayer (szerk.): *Pietas non sola Romana: Studia memoriae Stephani Borzsák dedicata*, Budapest, Typotex Kiadó – Eötvös Collegium, 2010, 473–500; = Z. I. FÁBIÁN: „Paintings of a Mud Brick Chapel from the 18th Dynasty in the Theban Necropolis”. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, L, 2010, 1–26; Z. I. FÁBIÁN: „A 18. dinasztia idején épült thébai vályogtéglá szentély rekonstrukciós kísérletei”. *Orpheus Noster*, IV/4, 2012. 17–47; Z. I. FÁBIÁN: „Attempts of Reconstruction of an 18th Dynasty Mud Brick Mortuary Chapel in the Theban Necropolis”. In T. A. BÁCS – G. SCHREIBER (szerk.): *Publications of the Office of the Hungarian Cultural Counsellor in Cairo 2014–2015: Current Research of the Hungarian Archaeological Mission in Thebes*, Cairo, The Office of the Hungarian Cultural Counsellor in Cairo, 2015, 23–41.

⁵⁵ Kutatásuk megkezdésekor próbáltam összefoglalni, amit korábban tudni lehetett róluk: Z. I. FÁBIÁN: „Egyetlen barátok az óbirodalmi Thébában? Az el-Hoha domb déli lejtőjének feltárása Nefermenu TT 184 számú sziklasírjának körzetében – 2010”. *Ókor*, XI/2, 2011. 43–63.

⁵⁶ A két sírban végzett munkáról, festményeiről, felirataikról azóta: Z. I. FÁBIÁN: „News from Old Kingdom Thebes”. In E. BECHTOLD – A. GULYÁS – A. HASZNS (szerk.): *From Illahun to Djeme: Papers Presented in Honour of Ulrich Lüft*, Oxford, Archaeopress, 2011, 43–53; Z. I. FÁBIÁN: „Feltárás az El-Hoha domb déli oldalán a TT 184 számú sír (Nefermenu) körzetében – 2013”. *Orpheus Noster*, VI/2, 2014. 7–71; Z. I. FÁBIÁN: „Egy késő-óbirodalmi vidéki előkelőség kísérlete: Szeni-iquer áldozathordozói (TT 185)”. In Csabai Z. – Szabó E. – Vilmos L. – Vitári-Wéber A. (szerk.): *Európé égisze alatt: Ünnepi tanulmányok Fekete Mária hatvanötödik születésnapjára kollégáitól, barátaitól és tanítványaitól*, Pécs–Budapest, L’Harmattan, 2015, 43–53; Z. I. FÁBIÁN: „Feltárás az El-Hoha domb déli oldalán a TT 184 számú sír (Nefermenu) körzetében – 2015”. *Orpheus Noster*, IX/2, 2017. 7–77; Z. I. FÁBIÁN: „The Autobiographic Inscription of Seni-iqer (TT 185), a Theban Dignitary of the Late Old Kingdom – 2016”. In T. A. BÁCS – Á. Bollók – T. Vida (szerk.): *Across the Mediterranean — Along the Nile: Studies in Ancient Egypt, Nubia, and Late Antiquity Dedicated to László Török on the Occasion of His 75th Birthday*, Budapest, Institute of Archaeology, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences – Museum of Fine Arts, 2018, I, 216–224; Z. I. FÁBIÁN: „Further News from Thebes – 2017” In E. Lange – M. De Meyer (szerk.): *Proceedings of the Conference “Beyond Memphis – The Transition of the Late Old Kingdom to the First Intermediate Period as reflected in Provincial Cemeteries” – Würzburg, 31 August–3 September 2017*, Leuven, Peeters Publishers, (kiadás alatt).

felirata áll. A szöveg valóságos életrajzi elemeket is tartalmaz, olyan harci cselekményeket, melyeket ő vezetett. Az ábrázolási, ortográfiai és nyelvtani sajátosságok valószínűsíthetően inkább az Első Átmeneti Korra történő datálás mellett szólnak, de az *iri-pat*, *bati-a* és isteni pecsétőr *Szeni* sírjának pozíciója is számos történeti kérdést vet fel.

Unisz-anb sírja a legrégebbi ismert díszített thébai sír lehet. Az 1960-as években Mohamed Szaleh egy részét ugyan feltárta, és ki is adta,⁵⁷ de nem tudott egyezségre jutni a Bét Bogdadi tulajdonosával, így fel kellett hagynia a munkával. Most nekünk módunk van a pilléres bejárati terem és talán az előudvar feltárására is, illetve éppen folyamatban van a két oldalkamra és az eddig ismert három sírkamra mellett két továbbiak a feltárása is. A kutatócsoporthoz az utóbbi években két régész is csatlakozott,⁵⁸ és a szakértelmükre szükség is van, mert ez most megint nehéz feladat, főként azért, mert éppen a bejárat fölött áll a törmeléken a szintén különlegesnek számító, festményekkel díszített vályogtégla szentély a 18. dinasztia korából, melyet szintén mindenképpen meg kell őriznünk.

Az *Unisz-anb*-sír leszakadt mennyezetű bejárati teremének hátfalán viszont a *Szeni*éhez hasonló, nagyméretű festményegyüttes került elő. Az újabb festmények itt is szükségessé tették a folyamatos restaurálást, és ezt először egy, majd két egyiptomi restaurátor⁵⁹ alkalmazásával folytatjuk, mégpedig úgy, hogy egyéb sírokban, köztük *Nefermenu*éban is kezeljük, és amennyire lehetséges, helyreállítjuk a domborműveket, festményeket. *Unisz-anb* festményeinek számos kőtöredéke is eredménye a körzetben folytatott ásatásnak. 2019-ben a két egyiptomi restaurátor segítségével, korábbi képzős tanítványom, Zomborác Tamás irányításával megkezdtük a festett kőtöredékek visszaillesztését is. Eddig 26 töredéket tudtunk a jelenleg ismert anyagból, 65 töredék közül visszaépíteni, és erre további darabokat is előkészítettünk. Itt is fennmaradtak egyébként egy hosszabb szöveg maradványai, mely bizonyosan életrajzi jellegű, a legrégebbi eddig ismert a thébai temetőben.

Az ásatással megoldható kutatás tehát legújabbban a temető legrégebbiről ismert, óbirodalmi összefüggései felé mutat, de egyre nagyobb hangsúlyt kapnak a restaurálás, helyreállítás folyamatai is. Most úgy tervezem, hogy a legtöbb energiát az utóbbira kell fordítani. És persze nem szabad elfelejtkeznünk *Nefermenu*ról és a többiekéről sem.⁶⁰

⁵⁷ M. SALEH: The Tomb of *Wnjs-anb* at Qurna (PM - No. 413), *MDAIK*, XXVI, 1970. 199–206; M. SALEH: *Three Old Kingdom Tombs at Thebes*, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 1977.

⁵⁸ Libor Csilla és Pokorni László.

⁵⁹ Szaid Ahmed Mohamed Abdelbaszet és El-Azab Szaid Jeszin.

⁶⁰ A Szépművészeti Múzeum épületében 80 éve megnyílt első állandó egyiptomi kiállítás emlékére rendezett konferencián előadott beszámolóban kevésbé hangsúlyoztam az állandóan felmerülő, a munkát gátló nehézségeket, de bizony azok is voltak. A kutatási irányok tekintetében azonban dióhéjban valahogy így foglalható össze a Hoba domb felső sírsoraiban végzett 25 éves emlékezésünk. Ez messze van még a 80 évestől, amihez helyütt is gratulálok a Szépművészeti Múzeum régebbi és jelenlegi munkatársainak, és kívánok nekik is, de magunknak is legalább még néhány emberöltőt a további izgalmas küzdelmekhez, és a már eddig is ismert és a még ismeretlen, de – nincsenek kételyeim – biz-

Rezümé

Az Egyiptomban, a thébai temetőkörzetben, az el-Hoha domb déli lejtőjén folytatott kutatások 1995-ben kezdődtek a TT 184 számú sziklasír, Nefermenu kormányzó síremléke körzetében. Az utóbbi 25 év alatt a feltárás számos további, az ókori Egyiptom történetének minden fontosabb korszakában, ebben a körzetben készített, festményekkel, domborművekkel díszített síremlékre is kiterjedt. A feltárások során a kérdésfeltevések, illetve a kutatás módszerei is folyamatosan változtak, de mindig egymással összefüggésben merültek fel. Ennek történetét tekinti át ez a tanulmány.

Kulcsszavak

Egyiptom, Théba, el-Hoha, TT 184 (Nefermenu), TT 185 (Szeni), TT 413 (Unis-anh)

Abstract

Research on the Upper Tombs of El-Hoha Hill in Thebes - The Last 25 Years: Constantly Changing Questions and Changing Methods

Research in the Upper Row of Tombs of El-Khokha, Thebes—The Latest 25 Years: Continuously Changing Questions and Methods

The research on the south slope of the el-Khokha hillock, in the area of TT 184 (Nefermenu) began in 1995 and during the past quarter of a century it was extended on several decorated mortuary monuments created in this area in all the important periods of ancient Egyptian history. In the course of the systematic excavations, the foci of the research as well as the methods applied have continuously changed nevertheless they remain related to each other. This paper presents the history of the research.

Keywords

Egypt, Thebes, el-Khokha, TT 184 (Nefermenu), TT 185 (Seni), TT 413 (Unis-ankh)

.....
tosan előbukkanó sárkányfejek lemetszéséhez.